

ТЫПАЛОГІЯ ФАНЕТЫЧНАЙ ВАРЫЯТЫЎНАСЦІ ВА ўМОўНА-ПРАФЕСІЙНЫХ МОВАХ

Наяўнасць вялікай колькасці варыянтаў — адна з адметных рыс кожнага сацыяльнага дыялекта, уключаючы і ўмоўна-прафесійныя мовы ўсходнеславянскіх вандроўных гандляроў і рамеснікаў. Варыятыўнасць не толькі ў значнай ступені ўскладняе апісанне ўмоўных моў, патрабуючы абавязковага рашэння рада праблем (напрыклад, выбар асноўнага варыянта як прадстаўніка лексем), — варыятыўнасць можа таксама стаць адным з найважнейшых параметраў з прычыны той ролі, якую яна адыгрывае ў сістэме сацыяльнага дыялекта.

У артыкуле разглядаецца адзін, найбольш значны, тып варыянтаў у беларускіх умоўных мовах XIX стагоддзя — фанетычныя варыянты. Пад імі разумеюцца групы слоў з аднолькавым ці, радзей, бліжым значэннем, гукавая абалонка якіх мае пэўныя адрозненні ўласна фанетычнага характару. Менавіта з пункту погляду тыпалогіі гэтых адрозненняў выконваецца апісанне варыянтаў*.

Сярод фанетычных варыянтаў ва ўмоўных мовах (УМ) былі вылучаны наступныя тыпы: 1) варыянты з пратэзай (некаторыя члены групы варыянтаў маюць пратэтычны гук, які адсутнічае ў іншых словах); 2) варыянты з менай пачатковых гукаў (члены групы варыянтаў адрозніваюцца пачатковым гукам ці спалучэннем гукаў); 3) варыянты з метатэзай; 4) варыянты з менай галосных гукаў у корані; 5) варыянты з менай зычных гукаў у корані.

Вывяўлена 42 групы варыянтаў з пратэзай (наяўнасцю/адсутнасцю пратэтычнага гука). Сярод іх з галоснымі пратэтычнымі гукамі:

- [а] — 6 груп: *амелюс/мелюс* "мёд";
 - [о] — 4 групы: *обрудки/брудки* "дровы";
 - [у] — 3 групы: *уюнцык/юнцык* "сын";
 - [і] — 1 група: *икоро/коро* "што".
- 3 пратэтычнымі зычнымі гукамі:
- [в] — 10 груп: *воксим/оксим* "лес";
 - [с] — 10 груп: *керхеня/скерхеня* "парася";
 - [і] — 7 груп: *авлыда/явлыда* "карова";
 - [г] — 4 групы: *альмо/гальмо* "малако";
 - [л] — 4 групы: *ахмур/лахмур* "агурок";
 - [п] — 3 групы: *лххта/плххта* "смах".

Такім чынам, у якасці пратэтычных у варыянтах выкарыстоўваюцца ў асноўным галосныя [а], [о], [у], радзей [і], зычныя [в], [с], [і], [г], [л], радзей - [п]. Гэтыя даныя ў цэлым суадносяцца з фактамі развіцця пратэтычных гукаў у гісторыі ўсходнеславянскіх моў (параўн. рускія *гусеница*, *ягненок*, беларускія *імгла*, *вочы*, *гуж* і інш.), хаця неабходна адзначыць, што пратэтычныя [о], [у], [с], [л] і [п] для літаратурнай беларускай мовы нехарактэрныя.

Варыянты з менай пачатковых гукаў (галосных, зычных) падраздзяляюцца перш за ўсё на пары з наступнымі адзнакамі:

1. гукі аднолькавага месца ўтварэння:

- а) губныя: в/м — *вохмарень/мохмарень* "агурок"; б/м — *борзуля/морзуля* "цыбуля"; б/в — *барнак/варнак* "певень" (4 выпадкі); усяго 6 выпадкаў;
- б) пярэднеязычныя шумныя зубныя (выбухныя): д/т — *драпёлая* "нявеста" *тряпёлая* "дзяўчына"; усяго 5 выпадкаў;
- в) свісцячыя: з/с - *зедка/сетка* "жыта"; с/ц - *сыза/цыза* "вош" (2), усяго 3 выпадкі;
- г) шыпячыя: ч/ш — *чвахта/швахта* "барада" (5); ш/шч — *шуплей/шуплий* "авёс"; усяго 6 выпадкаў;
- д) заднеязычныя: к/х — *катраты/хатрать* "хаваць" (6); г/к — *гудлей/кудлей* "яўрэй" (3); усяго 9 выпадкаў;

2. гукі "блізкага" месца ўтварэння ці чаргаванні, падобныя на гістарычныя чаргаванні ва ўсходнеславянскіх мовах:

- а) свісцячы/шыпячы: с/ш — *скірья/шкірья* "тры" (2); з/ж — *жбаха/збаха* "баба" (2); с/ч — *святка/чвятка* "каза" (3); ц/ч — *цесо/чесо* "проса", усяго 8 выпадкаў;

* Фактычны матэрыял узяты з кнігі: Романов Е. Р. Белорусский сборник: Опыт словаря условных языков Белоруссии. Вып. 9. Вильна, 1912 г.; словы даюцца ў напісанні Раманава.

б) пярэднеязычны выбухны//свісцячы: т//с – *сэсар//тэсарь* "чатыры"; т//ц – *тирья//церья* "зямля";

в) пярэднеязычны выбухны//шыпячы: т//ш – *тусто* "кірмаш"//*шусто* "месца";

г) заднеязычны//свісцячы: к//ц – *куба//цуба* "баба"; х//с – *кусердитый//кухердитый* "злы" (2);

д) заднеязычны//шыпячы: х//ш – *хайда//шайда* "vulva";

3. гукі "няблізкага" месца ўтварэння:

а) губны//шыпячы: б//ш – *бэльха//шэльха* "публічная жанчына";

б) губны//заднеязычны: б//к – *батуз//катуз* "салдат"; п//к – *кундий* "белы хлеб"//*пундий* "пірог"; м//к – *коноцуты* "каноплі"//*монацуты* "каноплі расліна"; мургом "бягом"//кургом "хутчэй";

в) губны//пярэднеязычны санорны: п//н – *неклевый* "нядобры"//*паклявый* "дрэнны"; м//л – *лоскатень//мозкатень* "зуб";

г) пярэднеязычны выбухны//заднеязычны: д//г – *гэрбутка//дэрбутка* "гусь";

д) заднеязычны//пярэднеязычны санорны: к//л – *кикша//лыкша* "каша";

4. адзін гук//спалучэнне гукаў: ск//скр – *сканде//скранде* "дзе"; з/зг – *згетить//зетить* "прасіць"; шкр//шм – *шкред//шмед* "дзед"; шк//ш – *шкучты//шучты* "бульба"; св/с – *свяно//сянно* "свята"; ч/шм – *чумаки//шмураки* "боршч з буракамі"; шв/ш – *швырка//ширка* "папера" і некаторыя іншыя, усяго 10 выпадкаў.

Нарэшце, маюцца і тройкі варыянтаў: в//с/лх – *кувердитый//кусердитый//кухердитый* "сярдзіты"; к//ск/скр – *никанде//нисканде//нискранде* "нідзе"; зв/з/л – *звикро//зекро//якро* "акно".

Варыятыўнасць у парах (групы 1, 2 і 3) адлюстравана ў табліцы:

	Губныя	Пярэднеязычныя шумныя	Свісцячыя	Шыпячыя	Заднеязычныя	Пярэднеязычныя санорныя
губныя	6	0	0	1	4	2
пярэднеяз. шумныя	0	5	3	1	1	0
свісцячыя	0	0	3	8	3	0
шыпячыя	0	0	0	6	1	0
заднеяз.	0	0	0	0	9	2
пярэднеяз. санорныя	0	0	0	0	0	0

Такім чынам, выяўляецца ў цэлым значная актыўнасць пры мене ў пачатковай пазіцыі шыпячых (17 пар), свісцячых (17 пар), губных гукаў (13). Вельмі рэдка вар'іруюцца з іншымі гукі [н] і [л] (4 пары), зусім не прадстаўлены [р] і [ж], што сведчыць наогул аб невялікай актыўнасці пры мене ў пачатку слова пярэднеязычных санорных. Усяго налічваецца 54 групы варыянтаў з менай гукі ў пачатку слова.

Варыянты з метатэзай распаўсюджаны ў значна меншай ступені, чым іншыя: іх было выяўлена толькі 28 груп. Сярод іх можна выдзеліць наступныя:

1. варыянты з метатэзай галосных гукаў: о-і/і-о: *стропиля//триполе* "поле"; а-у/у-а: *закаплунивать//закупланивать* "зачыняць" (усяго 3 выпадкі);

2. варыянты з метатэзай зычных гукаў (ці іх злучэнняў): кс//ск: *воксимница//воксимница* "дрэва"; к-пс/б-к: *боксаты//копсаты* "біць"; пс-р/р-п: *лепсарка//рэпсалка* "кніжка"; *лепсарник* "дзячок"//*рэпсалник* "пісар"; рдз/здр: *баздруля//бордзуля* "цыбуля"; рг/гр: *куграты//курваты* "іграць"; мургом "бягом"//мургом "хутка"; рм/мр: *кимро//кирмо* "жывот"; м-р/р-м: *вохтерем//вохтимирь* "восем"; м-хл/хл-м: *махлеч//лахмач* "нож"; усяго 10 выпадкаў;

3. варыянты з метатэзай галоснага і зычнага: ар//ра: *графил//кархвил* "святар"; ор//ро: *восторка//строка* "дарога"; ур//ру: *крутавка//куртавка* "вяроўка"; ер//ре: *трапелюк//терпелюк* "хлопец"; імн//нім: *красимный//краснимый* "чырвоны"; усяго ў гэтай групе 11 выпадкаў;

4. варыянты з метатэзай складоў: *посо//сойпо* "шмат"; *ботуз//тузба* "салдат"; *сумак//кумса* "хлеб"; усяго 4 выпадкі.

Такім чынам, найбольш часта сустракаюцца варыянты з метатэзай зычных гукаў (і іх злучэнняў) ці галосных з зычнымі, прычым сярод абедзвюх груп лідзіруюць метатэзы з санорнымі гукімі, перш за ўсё [р], менш [м] і [л]; цікавая таксама наяўнасць метатэз са злучэннямі [кс] і [пс] у грэчаскіх запазычаннях.

Варыянты з менай галосных у корані слова (уключаючы і мену галоснага з нулём гукі) уяўляюць сабой адну з найбольш значных па аб'ёме груп фанетычных варыянтаў. Тут маюцца наступныя тыпы:

1. пары варыянтаў: а/о – 9: *хоро/хоро "сяло", ёроста/яроста "стараста";* а/у – 12: *шмараки/шмураки "буракі";* а/э – 17: *шандра/шендра "шэсць";* кубарка/кубэрка "шклянка", пэхтур/пяхтур "мех"; а/і і а/ы – 8: *хатрать/китрать "хаваць",* корабка// корыбка "льжжа", *дыкать "давать"//дыкать "даць";* а/о – 1: *карыёна//кривона "дзяўчынка";* о/у – 15: *моргом//мургом "хутчэй",* лох "дзед"//люх "жабрак"; о/э – 19: *трейман//тройман "рот",* ронджа//рэнджа "жонка", *клёвый//клевый "пшчотны";* о/і – 6: *нахворница/нахирница "рукавіца",* ёршина//ирина "старшына"; о/о – 1: *посалуга//псалуга "рыба";* у/і і у/ы – 20: *киргец//кургец "яма",* ругуваньё//рыгованне "жыццё", *кписа//клюса "царква",* евлыденыя//евлюденыя "цялё"; і/э і ы/э – 30: *кендик//киндик "год",* крим//крэм "грэх", *крехта "каша"//крыхта "крупы";* цэцар//цыцерь "чатыры"; і/о і э/о – 3: *сянка//сянко "сонца";* іэ/э – 1: *лепсарь "пісар"//лиепсарь "дзячок";* эа/э – 1: *креасо//кресо "мяса";*

2. тройкі варыянтаў: і/э/у – 2; ы/э/у – 1; а/і/э – 1; э/о/і – 1; о/і/о/у – 1; а/у/о – 1: *турлач//тырлач//тэрлач "збан";*

3. чацвёркі варыянтаў: О/э/о/у – 1; і(ы)/у/а/э – 1: *звязка//севиска//связка//сувязка "грэчка".*

Такім чынам, найбольш частыя мены галосных адзначаюцца ў варыянтах— і(ы)/э(е), у(ю)/і(ы), о(ё)/э(е), а таксама а(я)/э(е), о(ё)/у(ю) і а(я)/у(ю); часцей за ўсё ў варыянтах пры гэтым выступае э(е) – 68 пар і і(ы) – 65 пар, радзей о(ё) – 49 пар, у(ю) – 47 пар, а(я) – 46 пар, у 5 выпадках адбываецца мена галоснага на 0 гука. Мена галосных у корані слова адбываецца ў 143 парах, 7 тройках і 2 чацвёрках варыянтаў.

У сувязі з менай зычных у корані мы выдзяляем, перш за ўсё, пары варыянтаў (мены гукаў і мены злучэнняў гукаў), потым – большыя групы варыянтаў (тройкі, чацвёркі і г.д.).

А. Пары варыянтаў:

1. губныя гукі, якія мяняюцца з:

а) губнымі: б/п – 6, б/в, м/п – 2, м/в – 3: *гальмо//гальво "малако";* кемель//кепель "каплялюш"; *стебак//степак "печ";*

б) пярэднеязычнымі зубнымі шумнымі выбухнымі: п/т – 2: *лапушница//птапушница "дзяжа";*

в) свісцячымі: м/с, в/з: *клим//клис "злodeй";*

г) заднеязычнымі: б/г, п/к, п/х, в/г, в/к: *качибира//кочигира "рускі";* явро//югро "яйцо"; *сопиты//сохтить "маўчаць";* *трусвальница//трускальница "пянька";*

д) пярэднеязычнымі санорнымі: п/н – 2, в/ј – 3, в/л, в/р, м/н – 5: *семжа//сенжа "сем";* *канарка "пянька"//кунавка "каноплі";*

е) нулём гука: в/о – 4, м/о: *сьвянка//сянко "сонца";* *схавтрать//схатрать "захаваць";*

2. пярэднеязычныя зубныя выбухныя, якія мяняюцца з:

а) пярэднеязычнымі выбухнымі: т/д – 4: *стодень//стотень "багач";* *шкудити "сцерагчыся"//шкудити "баяцца";*

б) свісцячымі: д/з, т/с – 2, т/ц – 2: *ускитать//ускицать "пайсці";*

в) шыпячымі: т/ч: *утохаты//учукаты "забіць";*

г) заднеязычнымі: к/т – 6, т/х: *нескеты//нестить "няма";* *обаколоваты//обатпловаты "абуваць";*

д) пярэднеязычнымі санорнымі: р/д, д/н, т/н: *сиворно//сиводно "холадна";*

е) нулём гука: О/т – 2, д/о: *хведня//хвыня "дзіця";*

3. свісцячыя, якія мяняюцца з:

а) свісцячымі: с/з – 2, с/ц – 3: *лазый//ласый "тонкі";* *сэсар//цэцар "чатыры";*

б) шыпячымі: з/ж – 2, с/ш – 2, с/ч: *батужить "вянчаць"//батузить "вязаць";* *висляк//вишляк "яблык";*

в) заднеязычнымі: с/х – 2: *ласта//лихта "vulva";*

г) пярэднеязычнымі санорнымі: з/р, з/л, с/н, с/л – 4, ц/л: *куймудёрня//куймудэзня "кузня";* *хально//хасьно "дрэнна";* *скил//скиц "сабака";* *стыз//стыл "ніжня частка спіны";*

4. шыпячыя, якія мяняюцца з:

а) шыпячымі: ж/ш – 2, ч/ж, ш/ч: *варалычить//варлыжить "араць";* *пастышний//постычный "станавы";*

б) заднеязычнымі: х/ш – 2, к/ч: *керхун//кершун "парсюк";*

5. заднеязычныя, якія мяняюцца з:

а) заднеязычнымі: х/к — 5, г/к — 3: *лыгус//пыкус* "воўк"; *чухать* "біць"/*чукать* "сячы";

б) прэднеязычнымі санорнымі: х/р: *артимус//ахтимус* "блін";

в) нулём гука: г/0, к/0: *букшен//бушень* "шэсць";

6. прэднеязычныя санорныя, якія мяняюцца з:

а) прэднеязычнымі санорнымі: л/р — 4, н/л — 3, н/р — 2: *каля* "піцейны дом"/*каня* "шынок"; *аклуша* "ячмень"/*акруша* "хлеб"; *кудон//кудор* "звон";

б) нулём гука: н/0 — 3, р/0 — 7, ј/0 — 10, л/0 — 3: *сабатюк//субантюк* "субота"; *скирья//скиря* "тры"; *куган//курган* "цыган";

7. злучэнні гукаў: кш/ч, ж/дж — 2, ждж/ш — 2, ст/ш, хл/ш, шт/к, дз/з — 3, нт/з, бзд/пст, бз/пс, п/хв, п/хт, нт/р, н/хт: *гудзівка//гузівка* "яўрэйка"; *декшты//дэчыты* "даваць"; *лабздырь//лапстырь* "пастух"; *лобзюк//лапсюк* "хлопец"; *можджэрыты//машерыты* "працаваць"; *шаня//шахта* "торба".

Б. Тройкі варыянтаў: кл/н/ч, кшт/бл/кш, кш/ш/х, жм/б/м, р/нт/н, ндж/нж/р, в/вј/ј, с/г/ж, с/ч/т, п/н/т, д/з/с, тз/ж/дж, мж/ндж/нд, б/д/т, б/п/г і некаторыя іншыя, усяго 20 груп: *клюса//клюга//клюжа* "царква"; *ромжа//ронджа* "ронда"; *жонка*; *бружмель//бурбыль//бурмель* "ячмень"; *хведень//хвезень//хвезень* "дзіця"; *тарбаса//тардаса//тартаса* "каўбаса".

В. Большыя групы: лј/л/рј/рп, с/ц/ст/т, х/хл/к/ш, т/хт/х/кт/0, кц/хт/с/хл/хн/ј/хв: *ес//шэц//шэст* "бес"/*шэст* "чорт"; *ракей//рахтей//трусей//трухлей//трухней//трухтией//труялей* "дождж"/*трухвей* "хмара".

Найбольшы лік варыянтаў дае мена санорных з нулём гука (23), г.зн. своеасаблівае дыэрэза санорных; дыэрэза астатніх тыпаў гукаў — з'ява значна больш рэдкая. З мен іншых зычных часцей за ўсё сустракаюцца наступныя тыпы: губныя//губныя і губныя//санорныя (па 12), санорныя//санорныя (9), заднеязычныя//заднеязычныя і свісцячыя//санорныя (па 8), прэднеязычныя//заднеязычныя (7), губныя//заднеязычныя, губныя//нуль гука, прэднеязычныя//свісцячыя, свісцячыя//свісцячыя і свісцячыя //шыпячыя (па 5). Найбольш рэдкія мены: прэднеязычныя //прэднеязычныя і шыпячыя//шыпячыя (па 4), прэднеязычныя //санорныя, прэднеязычныя//нуль гука і шыпячыя//заднеязычныя (па 3), губныя//прэднеязычныя, губныя//свісцячыя, свісцячыя//заднеязычныя і заднеязычныя//нуль гука (па 2), прэднеязычныя//шыпячыя і заднеязычныя//санорныя (па 1). Выходзіць, мена гукаў аднаго тыпу і тут займае першае месца (38 выпадкаў), частая мена з нулём гука (33 выпадкі), што складае суадносна 30 і 26% з агульнага ліку пар (127).

Усяго груп з менай зычных у. корані налічваецца 170.

Падводзячы вынікі разгляду фанетычнай варыяцыйнасці слоў умоўна-прафесійных моў Беларусі, адзначым, што для іх найбольш характэрныя варыянты з менай зычных (170) і галосных (152) гукаў у корані, значна радзей сустракаюцца варыянты з менай пачатковага гука (54), пратэзай (42) ці метатэзай (28). Пры пратэзе выкарыстоўваюцца як тыповыя (для ўсходнеславянскіх моў) пратэтычныя гукі [а], [і], [в], [г], [ј], так і спецыфічныя гукі: [о], [у], [с], [л], [п]. Гукі, якія найбольш часта прымаюць удзел у мене ў пачатку слова, не супадаюць з гукамі, якія часта мяняюцца ў сярэдзіне слова: у першым выпадку гэта заднеязычныя//заднеязычныя і свісцячыя//шыпячыя, радзей — губныя//губныя і шыпячыя//шыпячыя; у другім — санорныя//нуль гука, губныя//губныя і губныя//санорныя, а таксама санорныя//санорныя, заднеязычныя//заднеязычныя і свісцячыя//санорныя. Гэта азначае, што санорныя гукі праяўляюць большую актыўнасць пры мене ў сярэдзіне слова, чым у пачатку, а свісцячыя і шыпячыя гукі — наадварот. Найбольш частыя мены галосных гукаў у корані — і(ы)//е(э), у(ю)//і(ы) і о(ё)//е(э). Сярод метатэз найбольш распаўсюджаныя перастаноўкі з санорнымі гукімі.

Колькасць выдзеленых намі фанетычных варыянтаў ва УМ (446 груп на 2430 інварыянтаў, г.зн. 18%) пацвярджае апрыёрную гіпотэзу аб высокім узроўні варыяцыйнасці ў сацыяльных дыялектах.